

КОЗАК МАМАЙ

феномен одного образу та спроба прочитання
його культурного «ідентифікаційного» коду

Станіслав Бушак: дослідження
Валерій та Ірена Сахарук: каталог

Видання друге, доповнене 2008

РОДОВІД

ЩЕ РАЗ ПРО НАПИСИ НА «МАМАЯХ»

Великий інтерес дослідників викликали текстові написи на картинах «Козак Мамай». Пантелеймон Куліш в додатках до першого тому «Записок о Южной Руси» вмістив унікальний за повнотою текст напису на картині, що зображує козака-бандуриста ¹⁰⁸.

На думку Куліша, і вірші на картині, і зображення створені однією особою.

Інший розлогий напис на картині «Козак Мамай», записаний Д. Яворницьким і опублікований у його праці «Запорожъе в остатках старины и преданиях народа» ¹⁰⁹.

Картина, на якій був цей напис, підписана Д. Яворницьким наступним чином: «Играющий на бандуре гайдамака, собрания Я. П. Новицкаго».

1861 року побачила світ «Абетка українська чи Ключ до свічення», видана у Москві Миколою Гатцуком. Ця книжка, разом з «Граматикою» П. Куліша, «Початками» К. Шейковського та «Букварем Южнорусским» Т. Шевченка, була одним з перших українських підручників для початкових шкіл.

Прикметно, що в ній, поруч з народними піснями, думами, прислів'ями, приказками та молитвами вміщено і розлогий напис, який часто трапляється на картинах «Козак-бандурист». Текст супроводжує пояснення: «Ця пошумка почала визначатись на Українах в час, колись то бувших тяжких стус з Ляхами» ¹¹⁰.

Широке використання текстових вставок в «мамаях» суттєво доповнює сприйняття пластичного образу твору. Єдність слова та зображення не є чимось унікальним для давнього українського мистецтва, навпаки, воно траплялось досить часто і мало тривалу історичну традицію, що сягає періоду Київської Русі, коли «слово лежало в основі багатьох творів мистецтва», будучи, за висловом академіка Дмитра Ліхачова, їх своєрідним «протографом» і «архетипом». Для давньоруського художника «словесний портрет був... не менш важливим, ніж образотворчий канон» і ця пластична традиція охоплювала не лише сакральне мистецтво, а і світське, про що свідчать хоча б ілюстрації до рукописних книг.

В період бароко, коли світські тенденції в мистецтві посилилися, в контакт з образотворчим мистецтвом вступає не лише слово писемне, передусім церковне, а й слово усне, фольклорне. У багатьох випадках неможливо з'ясувати, «чи слово передує зображенню, чи зображення слову»: насамперед це стосується творів народного та церковного живопису, які ніби прагнули заговорити до глядача ¹¹¹.

Це прямо стосується «мамаїв», на яких зображено згортки з текстами, зверненими до глядачів. Слово, зафіксоване таким чином, отримує особливий статус: воно перестає бути ефемерним,

108. Куліш П., вказана праця, С. 316–319.

109 Яворницький Д. І. (Зварницький Д. И.) Запорожъе в остатках старины и преданиях народа. С. 84–86.

110. Гатцук Микола. Абетка українська чи Ключ до свічення. — М.: Друкарня ун-ту, 1861. — С. 40–42.

59. Малюнок з картини «Козак-бандурист», що була в колекції Якова Новицького. Невідомий художник. Оригінал — початку XIX ст. Листівка 1918 р.

Додаток 1. Текст на картині «Козак Мамай»,
записаний Пантелеймоном Кулішем
і надрукований у його книзі «Записки о Южной
Руси», Том 1, СПб, 1856, С. 316–319.

«Вірші на картині, що зображує
запорожця–кобзаря.

Над бандурою:

Струни мої, струни золотії! заграйте мні стиха,
Ачей козак нетяжище позабуде лиха!

Над ковшем:

В нас у Січі то і норов, хто Оче наш знає,
Як умився, вставши вранці, то чарки шукає.
Чи чарка то, чи ківш буде, не глядить переміни;
Гладко п'ють, як з лука б'ють до ночної тіні.

Внизу картини:

Дивися та гадай, та ба, не вгадаєш,
Відкіль родом і як зовуть, ні чичирк не визнаєш.

Кому трапилось хоть раз у степу гуляти,
То може той і прізвище моє угадати.

В мене ім'я не одно, а єсть їх до ката:

Так зовуть, як набіжиш на якого свата.

Жид з біди за рідного батька почитає,

Милостивим добродієм Лях називає;

А ти як хоч назови, на все позволяю,

Аби тільки не крамарем, бо за те й полаю.

Відкіль я родом взявся на світі,

Всякий з вас хоче знати приміти.

Жінок в Січі немає,

Всяк те добре знає.

Хіба скажеш — із риби родом,

Або с пугача дід мій плодом.

Но в том себе милиш

І на–киво цілиш.

У нас сугакові тільки сліди,

А дикії коні нам сусіди;

А Дніпрове стремя —

То наше племя.

Трохи Ляхва угадала,

Що лошака даровала.

Глянь на герб сей знаменитий, —

Він висить на дубу обвитий.

Правда, як кінь в степовій волі,

То так козак не без долі:

Куди схоче, туди скаче,

За козаком ніхто не заплаче.

Гай–гай! як я був молод, що в міні була за сила!

Ляхів нещадно б'ючи, рука й раз не зомліла.

А тепер і вош дужча від Ляха здаєтця:

Плечі і нігті болять, які день попоб'єсся.

Така–то, бачу, недовга літ наших година:

Скоро цвіте, скоро і в'яне, як у полі билина,

Хоча міні й не страшно на степу вмирати,

Тільки жалко, що нікому буде поховати:

Татарин цураєтця, а Ляхь не приступить,

Хиба яка звірюка за ногу у байрак поцупить.

Та вже ж пристарівшись на Русь пійти мушу,

Ачей, таки одпоминають попи мою душу.

Тільки ж міні негоже на лаві вмирати,

Бо ще мене бере охота з Ляхами гуляти.

Хоча вже трохи й зледащів, да ще чують плечи —

Кажетця, поборовся б ще з Ляхами гречи,

Ачей би що–небудь перекинули для смерті...

Або Жиду, або Ляху мушу носа втерти.

Ище б прогнав Ляхви хоругов за Віслу не трохи,

Розлетілись би вони всі, як од пожару блохи.

Лучалось міні на степу варити пиво:

Пив Турчин, пивь Татарин, пив і Лях на–диво.

Багато й тепер лежить на степу с похмілля

Мертвих голів и кісток од того весілля.

Надія в мене певна — мушкет–сіромаха,

Ище не заржавіла и шабля, моя сваха.

Хоть уже не раз пасокою вмилась,

Таки вона й тепер як–би розозлилась,

То не один кателик лобом догори стане,

Коли ж поквапитця втікати, на спису застряне.

Та як і лук натягну, брязну тятивою,

То мусить утікати хан Кримський з ордою.

Ей нуте лиш, степи, горіть пожарами,

Бо вже час кожух міняти на жупан з Ляхами.

Та як ярмарок добрий удача покаже,

То в бариші Жид з Ляхом не один поляже.

Пек їмь! як наможутця, то мусишь уступити:

За шкатулу червонихь і за рондикь*, золотомь шитий,

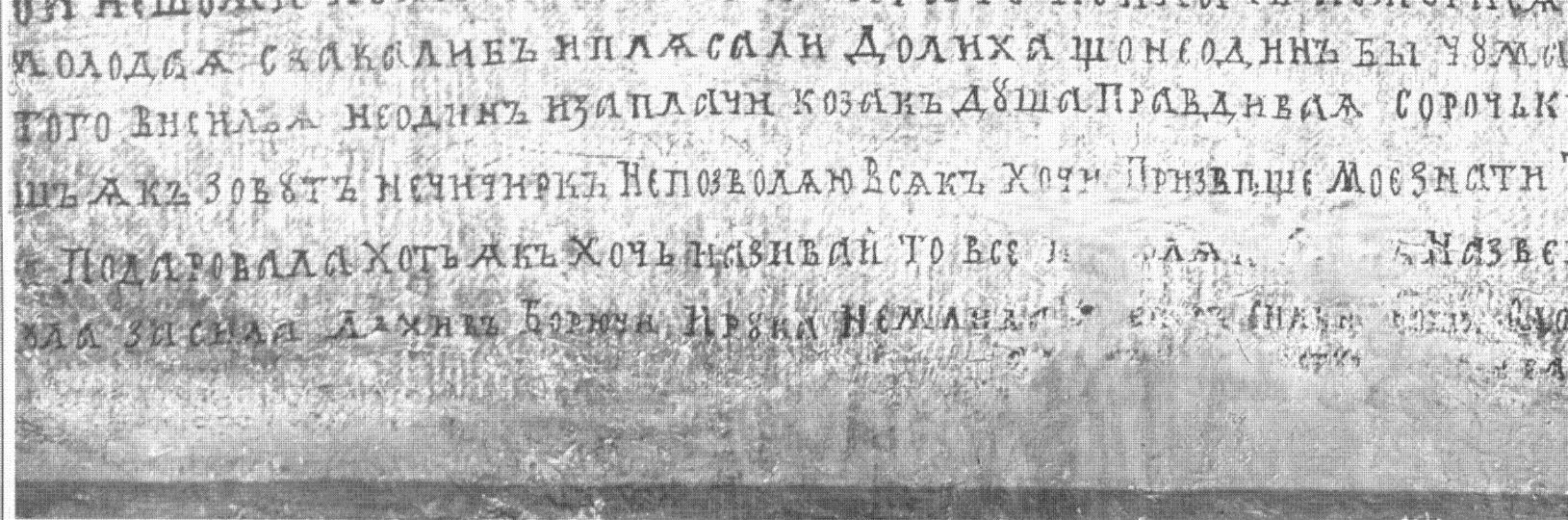
Кожухь скрупілий скинешь їмь до ката,

Аби як сцуратися упрямого свата.

Да вже біжи чим дуж до Січи могоричу пити...

Цурь їмь бодай! як звикли нас Ляхи дурити!»

*Рондик - кінський убір (примітка П. Куліша)

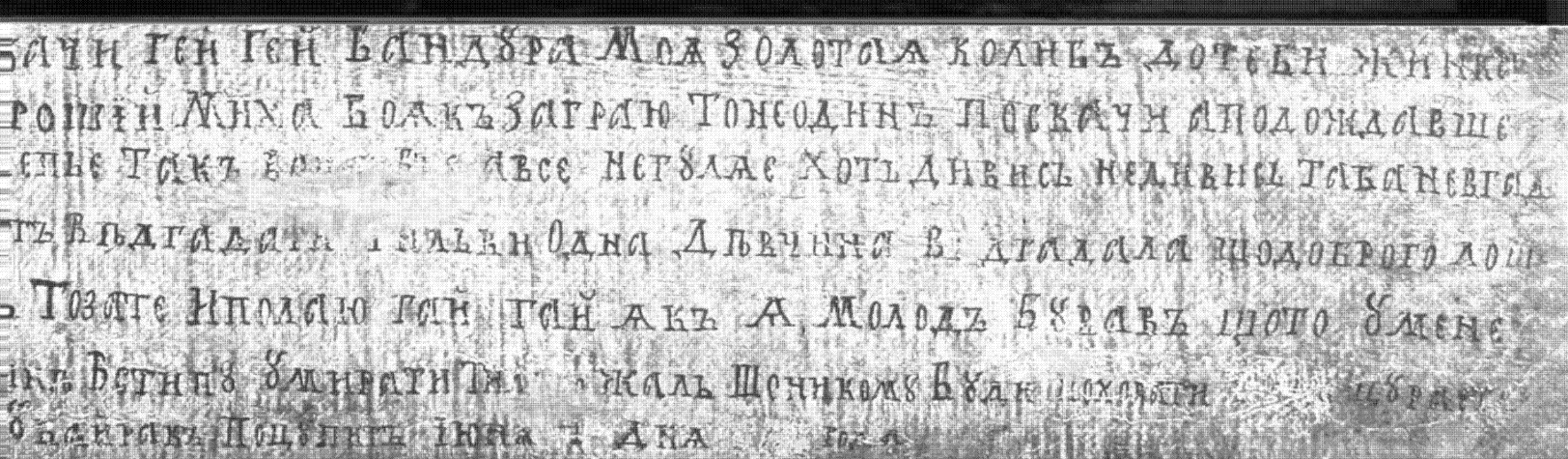
Додаток 2. Напис на картині «Козак Мамай», записаний Д. Яворницьким і опублікований ним у його книзі «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888, С. 84–86). Сама картина наведена на рис. 5 і підписана наступним чином: «Играющий на бандуре гайдамака, собрания Я. П. Новицкого».

«Из памятников не церковного характера в Новомосковске есть интересный портрет запорожца, достояние крестьянина Ивана Чуприны, унаследованное им от его предков (см. табл. V). На полотне, имеющем в длину аршин с четвертью, в ширину ровно аршин, масляными красками изображен запорожец, в сидячем положении, по-турецки, с круглою осьмиструнною бандурою в руках, в дорогих желтого цвета с черными крапинками шатах, в широких синяго цвета шароварах, в красных сафьяновых сапогах, с короткой, дымящейся люлькой–носогрийкой в зубах, с открытой гладко выбритой головой, на которой протянута толстая чупрына из черных как смоль волос, замотанных за левое ухо, и с длинными черными усами на загорелом молодом лице. Перед запорожцем, слева, лежит круглая с барашковым сивым околышем и с красным суконным верхом с китицей шапка; справа — небольшая, темно-зеленого стекла фляжка и возле нея металлическая, довольно объемистая чарка. На том же фоне, но в отдалении, с левой стороны, изображен конь с седлом на спине, привя-

занный к ратищу, воткнутому в землю; с правой стороны поставлено огромных размеров дерево, покрывающее своими листьями и голову запорожца и всего его коня; на дерево повешаны лядунка красного сафьяна с буквою "П" и длинная кривая сабля на черном ремне. Ко всему этому внизу картины помещены стихи:

«Хоть дивись на мене, та ба не вгадаеш,
Звідкіль родом і як звать, нечичирк не визнаеш.
Кому ж трапилось хоть раз у степу бувати,
То той може і прізвище моє угадати.
В мене ймення не одно, а єсть їх до ката, —
Так зовуть, як набіжиш на якого свата:
Жид–псяюха мене з ляку за брата приймає,
Милостивим добродієм ляхва величає;
А ти як хоч називай, на все позволяю.
Аби крамарем не звав, бо за те полаю.
А якого роду я, то всяк про те знає,
Хто по світу ходе–блука та долі шукає.
У степах нас знають всі звіри і птиці,
В городах нас знають дівки і молодиці, —
Одна дівка угадала та й лошака дарувала.

Я козак — душа правдива, сорочки не маю,
Коли не п'ю, так воші б'ю, а все ж не гуляю.
Я козак–запорожець, не об чім не тужу,
Як люлька є й тютюнець, то мені й байдуже.
Гей, бандура моя золотая,
коли б до тебе жінка молодая!
Скакала б, співала аж до того лиха,
Що не один би чумак відцуравсь і грошей міха.

Бо я як заграю, то не один поскаче,
А пождавши трохи, то й не один заплаче.
Гай, гай як був же я молодим, яку мав я силу,
Ляхов борючи й жидів, і рука не мліла,
А тепер від лиха-горя і вош одоліла.
Здаєтця, плечі вже не ті, а ноги чужії,
Кругом мене одоліли вороги тяжкії.
Як бачу я, недобра є козацька година:
Цвіте-в'яне, наче в степу молода билина.
Хоча мені і не страшно в степу помирати,
А жаль тільки, що нікому в степу поховати:
Жид цураєтця, а лях не приступе,
Хіба яка зла звірюка у байрак поцупе.
А може, я в городах умирати мушу,
Може, хоч там одпомянуть попи мою душу,
Бо на степу попи, ченьці ізвертали з шляху.
Протопопи, філозопи набирались жаху.
Але ж мені не годитця на лаві вмирати
Бо ще в мене є охота і ляхів шарпати,
Бо ще в мене є що-небудь прокинуть до смерти,
Жидам, ляхам ще мушу я і носа утерти.
Хоч я трохи і злидащів, однак чують плечі,
Здаєтця, я поборовся б з ляхами і в гречі*.
Случалось же, ще й не раз, варити те пиво,
Що пив турок і татарин, що пив лях на диво.
Багато десь і тепер лежать іс похмілля
Мертвих голов по степу із того весілля.
Надія в мене на мушкет, на ту сіромаху,
Що не ржавіє ніколи,— на шаблю, на сваху.
Бо хоч вона і не раз пасокою милась,
А вже ж таки і тепер як би розізлилась,
То не одна б голова на дві розвалилась.

Надія в мене і на спис, на гостре ратище,
Коли хочеш утесать, скач на него вище.
Як натяну ж лука я, брязну тятивою,
То від него і хан кримський мусить утікати
Та іс скрині усе добре, червінці хапати.
Гей, ну ж, братці, запалимо у степу пожари,
Щоб кожухи поміняти на лядські жупани!
Як ярмарок добрий буде, удачу покаже,
То не один і жид, і лях в степи поляже.
А пора, браття, повертати до Січі, до стану,
Кожухи нумо скидати та геть їх до ката,
Аби добігти до корчми, до першого свата
Та могоричу більш у Січі та гроші достати».

Этот портрет — один из тех многочисленных, которые ходят с разными вариациями по Старой и Новой Малороссии, с подписанными под ними стихами, иногда короткими, иногда очень длинными. Один из таких портретов попал в Одесский музей истории и древностей; копия с него напечатана в приложении к "Истории о козаках запорожских" князя Мышецкого, изданной в Одессе в 1852 году».

*"Греч" — особый вид битвы на шаблях
(примітка Д. Яворницького)

швидкоплинно–зникаючим, а стає зримим, матеріалізованим, вагомим. «Слово в зображенні ніби зупиняє час, будучи зображеним, слово само ніби зупиняється і зупиняє зображення», надаючи йому особливого, позачасового, сакралізованого характеру, а «уявлення про персонаж стає невід’ємним від тих слів, які були ним промовлені»¹¹².

Написи на «мамаях» розташовано різним способом; вони також відрізняються за обсягом та змістом. В найпростіших випадках текст розміщується безпосередньо на картині, біля голови діючого персонажу і є його іменем, причому, це може бути ім’я головного героя твору — козака, або осіб, які його оточують. Наприклад, на картині Флейшера з Російського Музею етнографії у Санкт–Петербурзі над головою козака, ліворуч від центру, червоними літерами на темному тлі дерев та неба виведено «Максимъ Зальжнякъ». Натомість на картині «Козак Мамай» з Національного художнього музею у Києві написи з’являються над головою двох молодих дівчат, що стоять обабіч козака — «Маруся» та «Химка».

У цьому випадку, величина літер набагато менша, ніж на попередній картині, де напис одразу впадає у вічі, та й за колоритом вони майже зливаються з тлом, особливо ім’я «Химка», яке читається з великими труднощами. Хто ці дівчата, можна лише здогадуватися. Не пояснює цієї загадки і розлогий віршований підпис під картиною: можливо, що це героїні історії, яка трапилася з автором твору особисто.

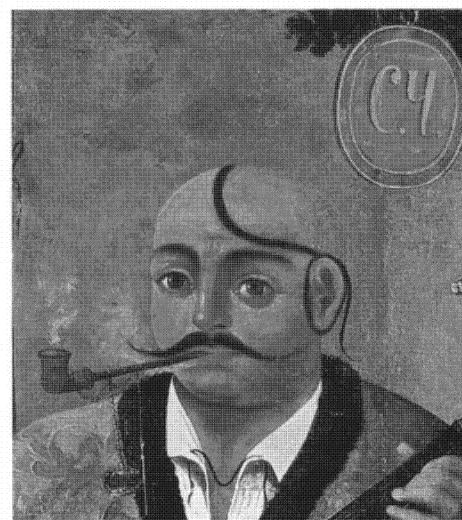
На картині «Козак Мамай» з Державного історико–краєзнавчого музею в Одесі над головою козака висить, причеплений за гілку дуба, овальної форми герб. В його центрі розміщена монограма у вигляді золотих літер «С.Ч.», оточених квадратом зі стріл, виражаючи ім’я та прізвище героя твору — «Сава Чалий». У цьому випадку напис має композиційне оформлення і пов’язаний з предметом, що входить до образного поля твору.

Якщо розглядати не імена, а великі масиви тексту, то на картинах вони розташовані трьома способами: 1) як діалоги між діючими персонажами (зображені у вигляді рядків, що йдуть з вуст одного персонажу в напрямку іншого); 2) у формі текстових вставок, вкомпонованих у пластичне поле картини; 3) текстового масиву, винесеного за межі картини. Також зустрічаються твори, де використано комбіноване поєднання текстових вставок.

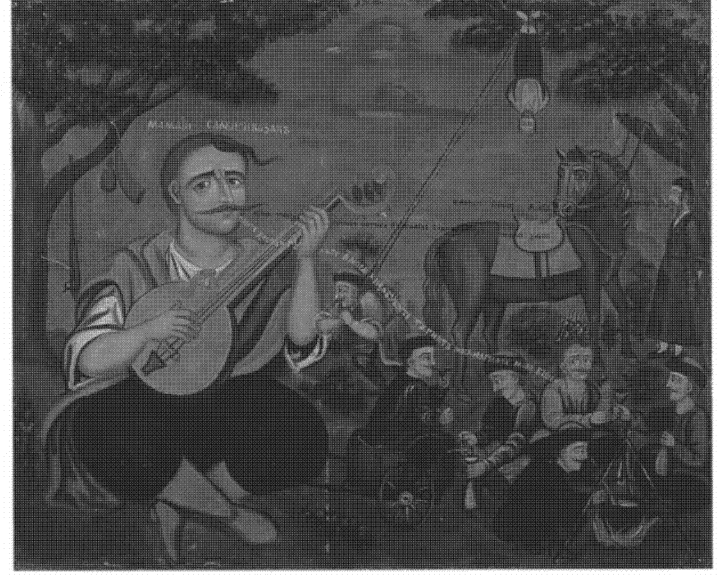
Яскравим зразком першого способу розташування тексту є багатофігурна композиція «Мамай із Жалкого», що була у збірці П. Панча, а зараз перебуває у фондах Центрального державного архіву–музею літератури та мистецтв України. Цей твір характерний тим, що пов’язує ім’я героя з Гайдамаччиною, а також виступає доказом твердження Т. Марченко, що ім’я Мамай трапляється лише на картинах зі сценами гайдамацької розправи і жодного разу не зустрічається на картинах із самотнім козаком–бандуристом (нам

60. Козак–бандурист, XIX ст. (фрагмент)
Ногайськ (нині Приморськ, Запорізька обл.)
Полотно, олія, 91 x 70,5
Національний художній музей України

61. Козак Мамай, перша пол. XIX ст. (фрагмент)
Походження невідоме
Полотно, олія, 80 x 74,5
Одеський історико–краєзнавчий музей

відомо лише три твори із цим іменем — «Козакъ Мамай», «Мамай славной козакъ», «Мамай из Жалкого»). На згаданій картині є інші фрази, сказані козаками, що оточують Мамаю. Картина має чимало варіантів, кількість яких, одначе, як ми вже зазначали, налічує не більше 10 відсотків від загальної кількості «мамаїв», що дійшли до нашого часу.

В Національному художньому музеї в Києві зберігаються ще дві подібні картини (обидві походять з Чигиринського району Черкаської області).

На них зображено єврея-шинкаря (чи лихваря), якого привели на розправу до козацького ватажка і який благає: «Змилуйся, пане Мамаю, ні копійчки грошей не маю!». На це Мамай відповідає: «Мені твоїх грошей не треба: за таких, як ти, платять спасенієм з Неба!».

Звернемо увагу, що подібний прийом використовувався і в українському іконописі козацької доби. Наприклад, на іконі «Покрова» з останньої січової церкви у Нікополі, з уст Петра Калнишевського до Богородиці на хмарах тягнеться молитва — у вигляді словесної стьожки наступного змісту: «Молим, покрий нас чесним твоїм покровом, ізбав нас от всякого зла». А над головою Божої Матері написано (у вигляді словесної арки, що повторює ритм німбу над її головою) — «Ізбавлю і покрию люди моя».

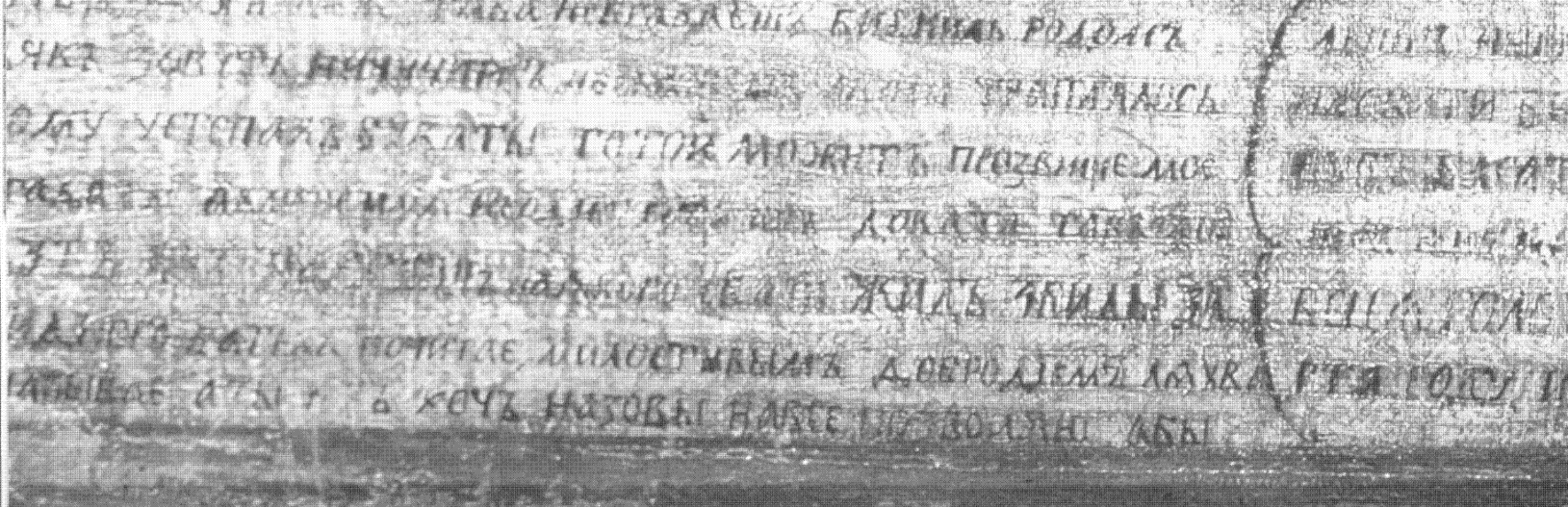
Другим способом розташування тексту на «мамаях» є його розміщення в межах композиції твору, як правило на сувоях — стилізованих згортках паперу, намальованих фронтально, для зручності прочитання. В багатьох творах текст розміщено на одному сувояі, розташованому над головою козака, позаду нього, або збоку.

Відома робота, де текст розміщено на чотирьох сувоях: перший з них розташований у верхній частині картини на тлі неба, а три інших

62. **КОЗАК МАМАЙ, ХІХ ст.** (фрагмент)
Боровиця, Чигиринський р-н, Черкаська обл.
Полотно, олія, 70 x 105
Національний художній музей України

63. **МАМАЙ — СЛАВНОГО КОЗАКА, ХІХ ст.**
Чигиринський р-н, Черкаська обл.
Полотно, олія, 50 x 64
Національний художній музей України

111. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. — М.: Наука, 1979. — С. 24.
112. Там само, С. 27.

ніби лежать перед козаками на землі. У цьому випадку, зміст тексту продовжується від одного блоку до іншого. Є твори, на яких текст нанесено прямо на тло картини, переважно на небо та пейзаж, які ніби просвічують крізь літери.

Найпоширеніший спосіб розташування тексту — третій, коли його виносять за межі композиції, як правило на низ картини. Там він розташовується на світлому тлі вздовж усієї ширини твору, або ж розбивається вертикальними блоками на ряд фрагментів (від двох до шести), що продовжують один одного. Написи можуть бути коментарем до зображення на картині, тобто йти від автора, або ж бути зверненням героя твору (козака) до глядачів.

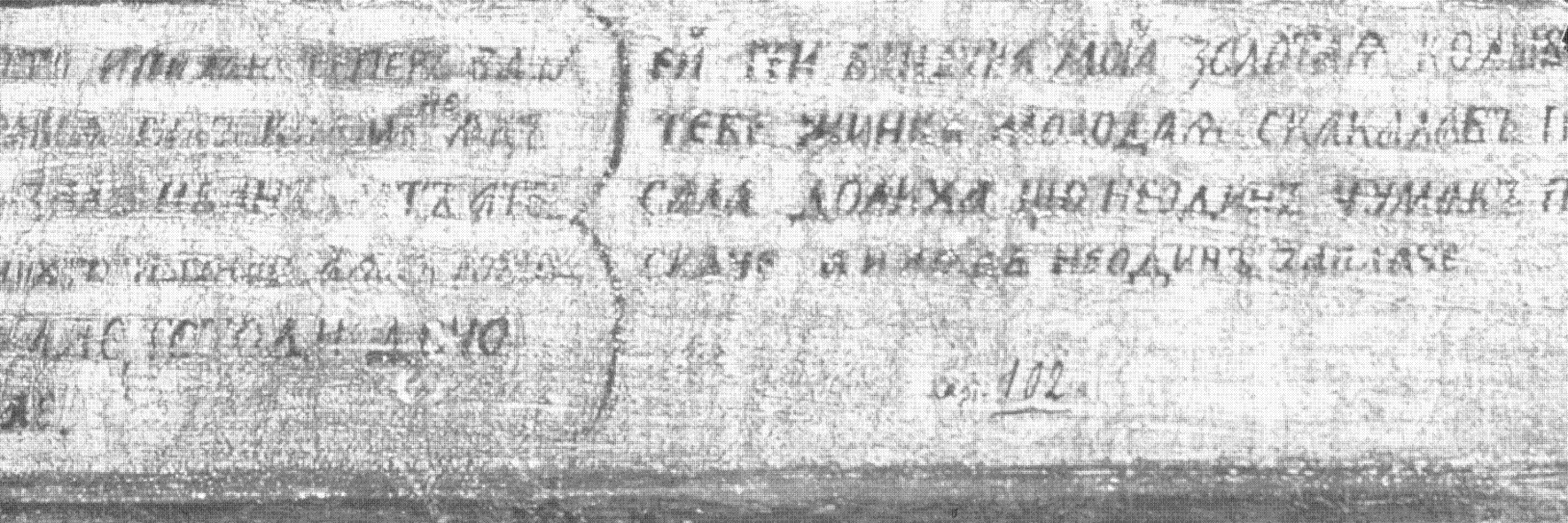
У першому випадку вони, зазвичай, лаконічні: типовим зразком є дуже поширений підпис, що зустрічається або окремо, або у складі більших масивів тексту, і який, на нашу думку, є ключовим для сприйняття образу козака на картині:

«Козак — душа правдивая,
Сорочки не має.
Коли не п'є, то воші б'є,
А все ж не гуляє».

Цей текст часто трапляється на картинах, де козак, відклавши бандуру, тримає руку на грудях у характерному, але малозрозумілому жесті — чи то тримаючи кисет з тютюном, чи хустину, чи справді давить воші у складках сорочки. У картинах типу «Козак — душа правдивая» домінує елегантний, ліричний настрій, що часто підкреслюється нахилоною до землі головою козака, або опущеними донизу очима, додаючи обличчю глибокої зосередженості та духовної напруги.

Це враження аж ніяк не відповідає тому, що робить козак, якщо вірити написові. У цій розбіжності між пластичним та словесним образами, П. О. Білецький вбачав переробку народною свідомістю незрозумілого мотиву чужої культури (ритуальний жест буддійських божеств), його адаптацію в характерних для української традиції формах.

Треба зазначити, що цей текст може зустрічатися і на картинах типу «Козак-бандурист», що можна інтерпретувати двома способами: 1) напис не має чіткого зв'язку з певним типом композиції; 2) напис колись мав зв'язок з композицією типу «козак воші б'є», але з часом цей зв'язок було втрачено.

Підпис часто не відповідає зображенню ще й тому, що запевняє ніби «козак... сорочки не має», а насправді герой твору, окрім сорочки, має зверху кожуха, або жупана, чи кунтуша. З тексту можна припустити, що козак не має сорочки через те, що пропив її, але, оскільки сорочка має відносно невисоку вартість, порівняно з дорожчими речами — шапкою, жупаном чи кожухом, то логічніше було б спочатку пропити ці речі. Козак зовсім не справляє враження якогось злидаря, навпаки, він зодягнений у коштовний, гаптований золотом жупан, розкішну шапку, має добру зброю та посуд і навіть герб. Безсумнівно, що подібний підпис виник окремо від картини, найімовірніше — пізніше, а вже потім поєднався із зображенням.

Попри очевидно гумористичний характер, цей вірш є сповненим глибокого підтексту, а його зміст — прихованим від поверхового сприйняття.

Не претендуючи на детальний філологічний аналіз наявних на «мамаях» текстів, усе ж таки, бодай коротко розглянемо деякі важливіші моменти їх образної системи. Відштовхуючись від написів, зафіксованих Пантелеймоном Кулішем та Дмитром Яворницьким, залучимо до розгляду й інші тести (та їх варіації), наявні у нашому користуванні.

Дуже часто напис на картинах розпочинається такими словами:

«Хоч дивись на мене таки не вгадаєш
Відкіль родом і як зовуть нічичирк не скажеш
Коли трапилось кому у степу бувати
То той може прізвище моє угадати
А в мене имя не одне а єсть їх до ката
Так зовуть як научиш на якого свата»

Платон Білецький першим звернув увагу на те, що цей текст є своєрідною пародією на урочисті старовинні надгробні написи, приводячи, для порівняння, епітафій І. Домонтовича з XVIII ст.: «Хто на той образ поглянет, а що за человек ведати желает...»¹¹³.

Окрім цього, в наведених рядках проступає весела атмосфера святково-ритуальних ігор, що зводиться до відгадування імені або прізвища включених у гру персонажів.

Козак ніби сам підказує глядачеві розгадку, підводячи його до відповіді, але насправді — з іншого, протилежного боку:

«Жид із біди за рідного батька почитає
Милостивим добродієм ляхва називає»

В цих рядках маємо смислову інверсію тексту, який треба розуміти в протилежному значенні (тобто — і «жид», і «лях» перебувають зовсім не в ідилічних стосунках з козаком), або іронічно (себто, якщо «жид» насправді почитає козака «за рідного батька», то він лукавить так само, як і «лях»).

«Так як хочеш назви на все позволяю
Лиш би не крамарем бо за то й полаю»
«Тепер я і сам бачу що не так у світі стало
Що од мене й рід одцурався» –
Знову серйозна тема, змінюється на несподіваний жарт:
«А я із горя у парчовий кожух убрався
Ляхва так трохи угадала як коня мені давала»¹¹⁴.

Тут гумористичний ефект створюється за рахунок вмілого використання принципу абсурду: парчевий, тобто коштовний, святковий одяг (та й взагалі, чи може кожух, одяг простих селян та козацьких низів, бути парчевим?) раптом стає чимось таким, що співзвучне горю та смутку. Також згадка про «ляхву», яка «давала», тобто — дарувала коня, і це при тому, що ця ж сама «ляхва» вбачала у козаках найбільшу антипольську силу, руйнівника Речі Посполитої. Треба розуміти якраз протилежне: коня у «ляхви» козак відібрав (здобув) силою, а можливо також і «парчовий кожух» на додачу.

Рідним домом для козака був степ, у якому його знають «усі звіри і птиці», а по містах їх чекали незаміжні «дівки і молодичі». Нерідко молоді козаки одружувалися, створювали сім'ї і осідали на хуторах, а на Січ поверталися затяті холостяки, покликанням яких була постійна військова служба:

«А якого роду я, то всяк про те знає,
Хто по світу ходє-блука та долі шукає.
У степах нас знають усі звіри і птиці,
В городах нас знають дівки і молодичі, —
Одна дівка угадала та й лошака дарувала».

Наступні рядки є зразком блискучого трагедійного гротеску, причому сміховий ефект різко посилюється за рахунок несподіваного вжитку гумористичної метафори відразу ж після серйозних, навіть драматичних слів:

«Гей гей як я молод був що то в мене була за сила
Було ляхів борючи і рука не мліла
А тепер і вош одоліла»

Остання фраза допускає розщеплення смислової трактовки: 1) або сили козака стали меншими, ніж у воші; 2) або козак зізнається у своїй безпорадності саме перед цим «ворогом». В інших варіантах ця тема розробляється ще дотепніше:

113. Білецький П. О. «Козак Мамай» – українська народна картина. С. 9.
114. Там само, С. 30

«Тепер і вош сильніша од ляхів здаєцца
Плечі й нігті болять як день попоб'єся»
Інший напис говорить про те, що козацький дух не старіє,
оживаючи знову й знову:
«Тільки мені нечля (тобто, не час — С.Б.) на лаві вмирати
Є ще моя охота з ляхами погуляти
Ачей міні що небудь прикинут до смерті
Лиш жиду люб ляху мушу носа втерти
Хоча ж мало зледащів однак чують плечі
Кажется поборовся і з ляхами гречи (тобто, — на герці, — С.Б.)
Іще б прогнав за Вислу хоренгов хоч трохи
Розсипалася б ляхва як од жару блохи»

Козак, виявляється, зовсім не ослаб від старості, а лише трохи
«зледащів»: у нього є ще достатньо сил, щоб прогнати полчища
(«хоренги») поляків аж за Віслу. Знову згадується надокучлива комаха
(на цей раз — «блоха» — С.Б.), причому з нею порівнюється та ж сама
«ляхва», яка «розсипається» (тобто, розбігається на всі боки — С.Б.)
від козака, мов «од жару блохи».

В наступних рядках з'являються грізні, навіть моторошні у своїй
епічній незворушності нотки:

«Лучилос міні і не раз в степу варити пиво
Пив турчин пив татарин и пив лях на диво
Много лежит і тепер по степу спохмілля
Мертвих голов и косток од того весілля
Гей нуте ви степи горіт пожарами
Бо вже час кожух міняти на жупан з ляхами
Да як добрий ярмарок і удача покаже
То в бариши жид з ляхом не один поляже»

Образ кривавої учти, де смертельний бій порівнюється з весе-
лою гулянкою, а кров з алкоголем, зустрічається ще у «Слові о полку
Ігоревім». Опис бою русичів з половцями на річці Каялі, зроблений
невідомим автором «Слова», дуже схожий на наведений вище текст
теж невідомого автора «мамаїв»: «Ту ся брата розлучиста на брезе
быстрой Каялы; ту кровавого вина не доста; ту пир докончаша храбрии
русичи: свата попоиша, а сами полегоша за землю Рускую. Ничить
трава жалощами, а древо с туюю к земли преклонилось»¹¹⁵.

Гарна зброя є найвірнішим приятелем козака серед військової
небезпеки:

«Надія в мене певна мушкет сіромаха
Та ще не заржавіла і шабля моя сваха
Хоч не раз пасокою (тобто, кривавою сукровицею — С.Б.) вмилась
То іще як розгострилась
То не один католик утікати стане
Коли ж поквапитця втікати, на спису застряне».

Поруч із такими соціально та ідеологічно–наповненими віршами, зустрічаються веселі, легковажні жарти, що викликають щиру, доброзичливу усмішку:

«Гей гей хлопці бурлаки
Идїть до мене нюхати табаки
У мене вона табака не проста
Там єсть гвоздика і корица
Як понюхаєш так як чемерица
Слюза тече не перестане
Поки очі рогом не перти стане»

Інколи трапляється, на цей раз як фрагмент великого тексту, напис, типовий для композиції «Козак — душа правдивая». Він подається або без змін (дивись вище), або ж з варіаціями:

«Козак душа правдивая службу добре дбає
Як не ляхів то нжу (тобто, воші — С.Б.) б'є, а все не гуляє»

У записі Миколи Гатцука (на форзаці книги, виданої у 1861 р.) початок подібного вірша наповнюється урочистими нотками пафосу (згадка про славу), що створює ще більш комічний ефект при його порівнянні із закінченням:

«Козак душа правдивая — славу добре дбає;
Хоч не ляхів, — то нжу б'є,
А все ж не гуляє»¹¹⁶.

Короткі жартівливі тексти зустрічаються як у складі великих поетичних блоків, так і окремо, коментуючи певні частини картини:

«Шапка моя сибїрка
По всїй по тобі дїрка
Де то ляха пімати
Та шапку полатати»
(напис біля шапки);
«Хоч я в степу веселюся
Одним кулешем похмелюся»
(напис біля вогнища, де вариться їжа);
«Гей звари хлопче каші...рябка
Та нехай знають вражі сини чирноморца козака»
(напис біля слуги–джури, що порається коло вогню).

На картині «Козак Мамай» з Національного музею історії України козаків названо більш давнім терміном — «черкаськими»:

«Гей Звари хлопче каші (із) рябка да нехай Знають.. // вражі сини–ляхи Черкаскіи коза/к/и».

Про царицю Катерину, яка знищила «миле Запорожжя» говорить і підпис під «мамаєм» з Чернігівського художнього музею, де її названо засуджуючим виразом «пренедобра мати»:

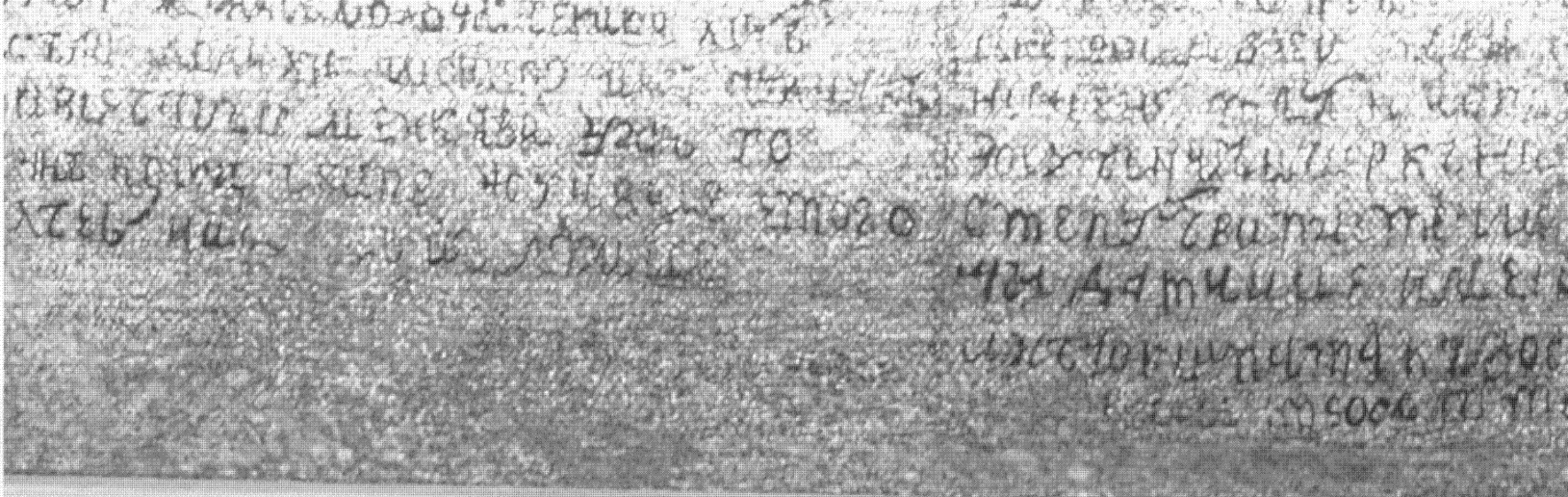
«Тепер годі степи знати, бо забрала пренедобра Мати.
Прийшла пора Сїчу покидати і миле Запорожжя забувати,
бо вже більше нам вже й не козакувати»¹¹⁷.

115. Слово о полку Игореве. — Л.: Худож. лит, 1976. — С. 31.

116. Гатцук Микола, вказана праця.

64. Козак — душа правдивая, XIX ст.
(фрагмент)
Походження невідоме
Полотно, олія, 95 x 75,3
Національний художній музей України

У наступних рядках фактично дається лаконічний опис картини «Козак–бандурист»:

«Гарний козак на натуру
Добре грає на бандуру».

В цьому випадку йдеться про анонімного козака, якого навіть не названо по імені. В наведених нижче рядках козак носить ледь чи не найпоширеніше в Україні ім'я — Іван. Поряд з цим засуджується людська дволикість (запобігливість до багатого і байдужість до бідного):

«Як був багат
Тоді всі казали Іван брат
А тепер як нічого немає
То ніхто и не знає».
Далі згадується прізвище конкретного козака:
«Козак Гордей Велегура у него добра натура:
В степу ляхов розоряє, а в корчмі пропиває...»
Цей напис наводить П. Іванов ¹¹⁸.

А на картині з Чернігівського художнього музею (в минулому зі збірки Г. Галагана) згадується козак зі схожим, але іншим прізвищем:

«Козак Іван Виногура у его добра натура
В Польші ляхів обирає, а в корчмі пропиває» ¹¹⁹.

Любов козаків до міцних напоїв часто згадується у написах, тісно перемешуючись з історико–соціальними реаліями тієї доби. На згаданій вище картині з Чернігівського музею зустрічаємо такі рядки:

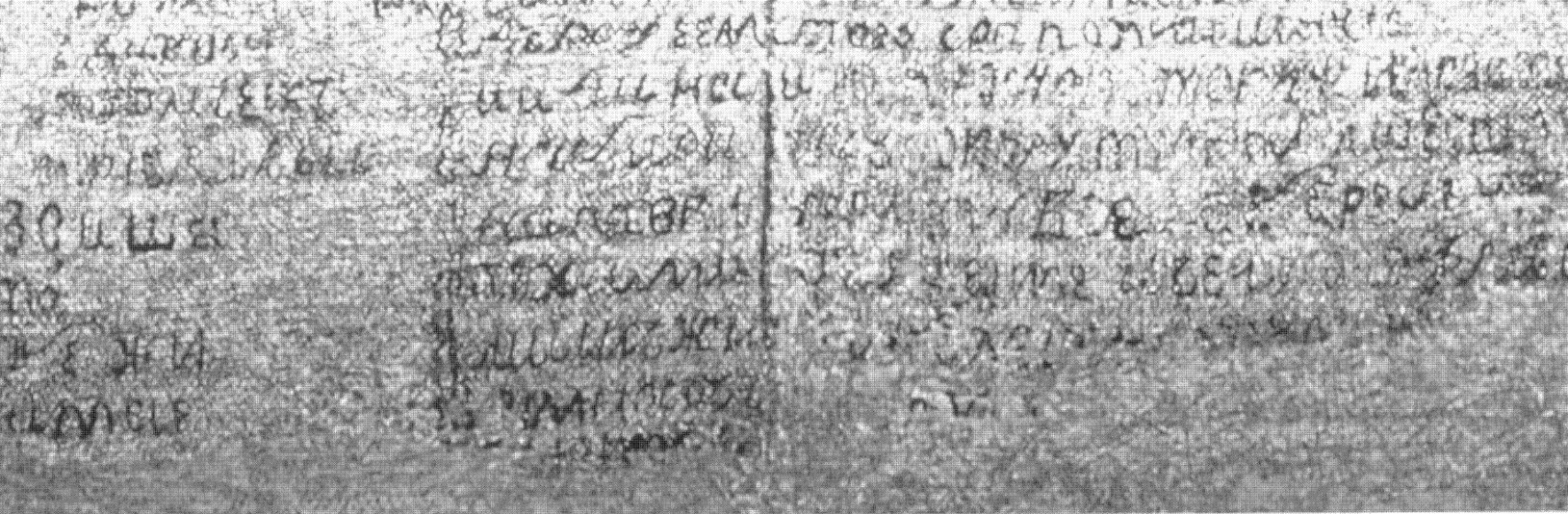
«Та вже біжиш до Січі могоричу пити,
Цур їм, бодай їх, як повикли ляхи нас дурити».
Або ж у запису Пантелеймона Куліша (напис вміщено над ківшем):
«Въ нас у Січі то и норовъ, хто Отче нашъ знає,
Як умився, вставши вранці, то чарки шукає.
Чи чарка то, чи ківш буде, не глядить переміни;
Гладко пють, як з лука бьють до ночної тіні» ¹²⁰.

Трапляються в написах і прізвища реальних, чи напівреальних історичних осіб, наприклад:

117. Гаврилова Світлана. Народна картина в колекції Чернігівського художнього музею // Родовід. 1997, Число 17. — С. 39.

118. Іванов П. Казак на картинах малорусских живописцев первой половины XVIII в. // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. — X., 1902, Т.1. — С. 440.

119. Гаврилова Світлана, вказана праця, С. 37.

«Кошовий Харко уродливий
Бандуру грає ніякої печалі не знає»¹²¹.

Козак Харко — легендарний засновник міста Харкова — виступає тут фактично в ролі «мамая», що, як і годиться, грає на бандурі. Тут же знову підкреслюється чоловіча врода козака («уродливий» відповідник виразу — «гарний козак на натуру»).

Декларацією гідності та самоповаги звучать наступні рядки, що їх виголошує до глядачів намальований на одній із картин Мамай:

«Не завидую нікому ні панам, ані царю.
Богу своєму святому я за все благодарю.
Хотя титлом і не славен, та жизнь весело веду,
У ділах своїх ісправен — я во вік не пропаду»¹²².

Як бачимо, написи на картинах можуть бути дуже різноманітними, доповнюючи усталені поетичні блоки іншими, більш або менш значними вставками. Звертає на себе увагу, що по-справжньому смішні вірші постійно сусідять з серйозними, елегійно-епічними, або навіть ліричними строфами. За рахунок цього, за принципом контрасту, гумор сприймається особливо гостро, наповнюючись додатковою глибиною, значимістю та соковитістю.

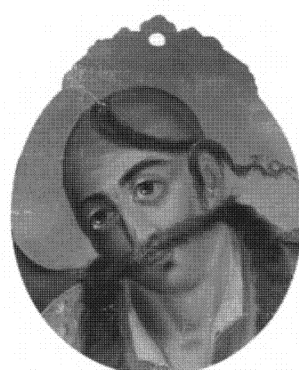
Вцілому, гумористичне начало домінує над сатиричним, яке подається в делікатно-завуальованому, стриманому, але не менш вбивчому від цього тоні. Текст написів є надзвичайно поліфонічним: у ньому прочитуються відголоски народних пісень та дум, влучна афористика прислів'їв та приказок, а гумор та сатира постійно переплітаються з серйозними — ліричними, елегійними та драматичними — настроями.

Наведені написи переконливо показують, що образ козака на народних картинах розроблявся у величезній кількості варіантів не лише з боку пластичного втілення, а- і з поетичного також. До його творення долучилося чимало народних майстрів, кожен з яких, беручи за основу напрацьовану попередниками класичну схему, наповнював її своїм особистим змістом, привносячи до твору щось нове.

120. Кулиш П., вказана праця, С. 316–317.

121. Иванов П., вказана праця, С. 443.

122. Там само, С. 439–442.

ЗМІСТ	Вступ	8
	З історії дослідження	12
	«Мамаї» в історичних дослідженнях і топонімічних назвах	18
	«Козаки–мамаї» та духовні традиції українського кобзарства	29
	Зв'язок «мамаїв» із вертепними виставами	33
	Композиційні варіації «мамаїв» та деякі історичні паралелі	42
	Зв'язок «мамаїв» з іконописом, козацьким портретом та народним малярством	48
	Про авторство «мамаїв»	57
	Ще раз про написи на «мамаях»	64
	Каталог	121
	Повний перлік ілюстрацій	298

Козак Мамай

Альбом

дизайн

Ілля Павлов, Марія Норазян

автори

Станіслав Бушак: вступна стаття

Валерій та Ірена Сахарук: каталог

переклад англійською мовою

Орися Трач

редактори

Ростислав Забашта

Настя Голтвенко

редактори англомовного тексту

Тимофій Фрізен, Вільям Нолл

керівник проекту

Лідія Лихач

фотографи

Максим Афанасьєв, Сергій Глабчук,

Борис Дверний, Валерій Куделя,

Леонід Куликов, Олег Куцкій,

Ілля Левін, Віктор Луць, Юрій Малієнко,

Сергій Марченко, Володимир Недяк,

Валерій Хлебцевич

кольорокорекція

Олексій Богословський

Підписано до друку: 14.10.08

Формат: 64x104/8. Папір крейдований

Ум. Друк. Арк. 38 Облік.-вид. арк. 40

ВИДАВНИЦТВО РОДОВІД www.rodovid.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців

серія ДК № 1230 від 12.02.2003

Друк: ООО «Новий друк»

1, вул. Магнітогорська, Київ, Україна 02660

К 59 **Козак Мамай**: Альбом / К 59 Автор вступної статті: Станіслав Бушак,
Відповідальний за випуск: Валерій Сахарук. – К.: Родовід, 2008. – 304 с.
ISBN 978-966-7845-50-6

Художній альбом «Козак Мамай» -

перша книга кількатомного видавничого проекту. Цей том містить наукову розвідку зі спробою прочитання культурного «ідентифікаційного» коду феномену Козака Мамай, а також каталог «мамаїв» XVII – початку XX ст. із музейних та приватних збірок (понад 95 творів). Альбом виданий українською і англійською мовами.

Для мистецтвознавців, а також шанувальників української культури.

УДК 75.041.2 (084.12)

ББК 85.16